

GYULAI PÁL LÍRAI KÖLTÉSZETÉNEK FEJLŐDÉSE 1858-TÓL 1909-IG.¹

I.

A virágzás elbűvölő látvány, de csak ígéret, míg a gyümölcs már betöltött élethivatás. Eső, napfény egyaránt szükséges ahhoz, hogy a virág gyümölcsbe szökkenjen. Így érleli a lírai költészetet is a fájdalom és boldogság, a küzdelem és elmélyedés. Ezt hozta meg Gyulai lírai költészetének a fejlődés harmadik korszaka.

Nagy valóságok, életreszóló elhatározások jelölik ki ezt a kort a költő életében. A szerelem, mely a kor élén 1858-ban Gyulai lelkét elfoglalta, többé nem a képzelet játéka, hanem a felelősség teljes átérzése. Épily valóság a családi boldogság öröme, majd 1866-ban a szép lelkű nő elhunytával a vesztes fájdalom. Mily határozott az életcél is, mely az önkényuralom megroppanásával a férfiú tettvágyának ad irányt! A politikai ábránd elveszti Gyulai előtt minden becsét, annál valóbb értéket jelent szemében az az államférfiúi gondolat, mellyel Deák Ferenc akarja az ellentétes erőket összeegyeztetni. Így a kiegyezés befejezése, a hatvanas évek vége, épúgy korszakot határol Gyulai életében, mint a magyar nemzet történetében.

A tizenkét év lesújtó és fölemelő mozgalmával nem kedvezett úgy az egyéniség romantikus elemeinek, mint a szabadságharcra közvetlenül következő időszak. A köd, mely a világsi katasztrófából nehezedett a magyar közéletre, szabadabb, merészebb játékra csábította a költő kedélyét és képzeletét. Gyulai lírája az ötvenes években még csupa gomolygó vágy, titkos sejtelen, komor merengés, mikor elbeszélő költészte már a valóság művészi lenyomatának látszik. Csak az ötvenes évek végén s a hatvanas években bontakozik ki a lírai költő egyénisége teljesen; ekkor a sejtelmes vágyat az élmény, az álmodozást a megfigyelés váltja fel.

Atalakult Gyulai körül a politikai élet is, s a nemzeti kiábrándulást nyomon követte az irodalmi ízlés változása.

¹ A tanulmány első fele *Gyulai Pál lírai költészetének fejlődése 1842-től 1858-ig* címmel az IK.-nek 1922-ik évi folyamában a 6—26. lapokon jelent meg.

A költészetet s a műbírálatot mindinkább a valóság szelleme hatotta át. A külföldi irodalmi hatások is a realizmust erősítették a romantikával szemben. A valóság tisztelete már egész hódító erejével jelentkezett Arany János és b. Kemény Zsigmond költői alkotásaiban. Jókai ugyan még nem ismert lehetetlenséget regényeiben, de képzeletének merészségét ő is a részletek történeti rajzával ellensúlyozta. A költészet és politika összhangját bizonyítja Salamon Ferenc is, mikor szoros kapcsolatot fedez fel a vezető irodalmi párt józansága s a Deák-párt eredete között.¹

Az irodalmi közszellem átalakításában maga Gyulai játszott vezető szerepet kritikai munkásságával. *Katona József és Bánk bánja* című akadémiai székfoglalója elsősorban a költői felfogás történeti és lélektani igazságának szerzett elégtételt. Vörösmarty életrajza pedig a realizmus legfinomabb eszközeivel mutatta meg, mint alakult ki Vörösmarty rendkívüli költői egyénisége a kor politikai és irodalmi viszonyaiból.

Mindazáltal első pillanatra úgy tetszik, mintha Gyulait a valóság nem vonzaná annyira, mint a romantika, mintha az 1858-tól 1870-ig terjedő kor Gyulai lírai költészetének fejlődésében nem volna oly termékeny, mint a megelőző nyolc év. A látszat azonban egyben-másban kiigazításra szorul. Ha Gyulai a hatvanas években keyesebb lírai költeményt írt is, már 1869 tavaszán hozzáfogott *Romhányijához*, mely lírájának szinte művészi foglalata.² Másrészt e korban takarékosabban bánt költői tehetségével, szigorúbban bírálta meg költői eszméit, ritkábban indult csalogó hangulatok lidércfénye után, úgyhogy költeményei közül kevés követni való akadt.

Az egységes hatást egyébként megzavarta az, hogy költeményei különböző helyeken jelentek meg: majd a Kisfaludy Társaság Évtapjaiban vagy Arany Koszorujában, majd a Vasárnapi Ujságban vagy a *Részvét könyvében*, majd a Nővilágban, vagy a Gombostűben. Csak a korszak végén határozta el magát Gyulai összes költeményeinek összeszedésére, úgyhogy gyűjteménye 1869 decemberében hagyta el a sajtót.³ Itt már egészen határozottan érvényesültek a lírai egyéniség körvonalai. Különösen hiven tüntetik fel a fejlődésnek majdnem minden változatát az 1858-tól 1870-ig írt lírai költemények, melyeket a költő szinte változatlanul illesztett gyűjteményébe.

A fejlődés harmadik korszakának emlékei — úgy, amint sorrendjüket maga a költő állapította meg — a következő költemények: 1. *Marihoz*. (1858.) 2. *Ez a kis lány*. . . (1858.)

¹ Salamon Ferenc: *Irodalmi tanulmányok*, I. 1889. IX. lap.

² Fővárosi Lapok, 1869. 84. (ápr. 14.) sz.

³ Pesti Napló. 1869. 276. (dec. 1.) sz.

3. *Kis bokrétám.* (1858.) 4. *Szegény vagyok.* (1858.) 5. *Szeretlek!* (1858.) 6. *Este töled ha elváltam.* (1858.) 7. *Bálban.* (1858.) 8. *Mi szép, mi kedves!* Béranger után. (1858.) 9. *Mi hűn szeretsz.* (1858.) 10. *Aldjon meg az Isten!* (1858.) 11. *Valódi élv.* Goethe után. (1858.) 12. *Szeress édes Marim!* (1859.) 13. *Horatius olvasásakor.* (1859.) 14. *Haza felé.* (1859.) 15. *Barátom halálára.* (1860.) 16. *Megelégedés.* (1860.) 17. *Ölve tartalak.* (1861.) 18. *Nyíló rózsá.* (1861.) 19. *Marihoz elutazásakor.* (1862.) 20. *A széchenyieskedők.* (1863.) 21. *Bölcsődalok. I—III.* (1863.) 22. *A szeretők.* (1864.) 23. *Költő és kritikus.* (1864.) 24. *Oh mosolyogj rám!* (1864.) 25. *Az álmodó leány.* (1865.) 26. *Őszi délután.* (1865.) 27. *Hajnalban.* (1866.) 28. *Éji látogatás.* (1866.) 29. *A budai Rózsahegyen.* (1867.) 30. *Népszerűség.* (1868.) 31. *Leányomhoz.* (1868.) 32. *A táblabíró.* (1868.) 33. *Egy ház előtt.* (1868.) 34. *Egy drámaíró politikusra.* (1869.) 35. *Egy képviselő emlékkönyvébe.* (1869.) 36. *Sok beszéd.* (1869.) 37. *Hivatásom.* Béranger után. (1869.) 38. *B. Jeszenák János sírkövére.* (1869.) 39. *Az akácfák alatt.* (1869.) 40. *Oh az idő.* (1870.) — Az ötvenes évek végéről valók a gyűjteménybe fel nem vett következő költemények: 1. *Jaj de szép vagy.* (Vasárnapi Ujság. 1858 márc. 21. szám.) 2. *D'Arc Johanna búcsúja.* Schiller *Orleansi szüzéből.* (Hölgyfutár. 1859 okt. 8. sz.)

Amint Gyulai lelke mindinkább az élet való értékei felé fordult, abban az arányban nyert lírai költészetében mind nagyobb teret a jelen. Mig azelőtt boldog órák emlékein merengett s kedvvel rajzolgatta ki az álmok ködképeit, egyszerre szeretete volna a tűnő percet megállítani, hogy annál tovább és annál mélyebben érezze, mi szívét megdobogtatja. Mintha egykori romantikus ábrándjaira célozna, mikor boldogságának tetőpontján így kiált fel: «E valónál nem lehet már szebb álom». Költői világára ekkor már nem is igen illik Riedl Frigyesnek az a megállapítása, hogy a jelent vagy álmokképpel vagy emlékezéssel tartja magától távol.¹ Ha néhol alkalmazza is ezt a két lírai alakot, hangulata mindig a jelenből indul ki s a jelenbe tér vissza. Egyik szerelmi költeményében mondja ugyan, hogy mikor kedvesétől este elválk, otthon álomba ringatja a búcsuhang édes csengése, de ez az álom már alig egyéb, mint a rajzolt benyomások utórezgése. Hasonlókép a *Leányomhoz* című költemény homlokerét elhunyt hitvese emlékének szenteli, de visszaemlékezésébe minduntalan beleolvad az az aggódó szeretet, melyet könnyező leánya, feleségének képmása iránt érez.

A napvilággal együtt, mely a költői tárgyak körén előm-lött, Gyulai látása is mind élesebbé vált. Ha tekintete régebben könnyen elszállt az idő messzeségébe, most inkább a való-

¹ Riedl Frigyes, *Gyulai Pál.* 1911. 29. l.

ság mélységeit kutatta. Itt érvényesült Gyulai költői egyéniségének jellemző eleme: biztos ítélőereje s tiszta erkölcsisége. Rokonzását nem vesztegette meg sem csillogó fény, sem hangzatos jelszó, sem csalfa eszme; inkább vonzotta a rejtekben meghúzódó érték, melyet a nagy világ nem igen méltatott figyelemre. Saját kedélymozgalmait is megfosztotta a romantika bűvös világításától; az örömet, bánatot úgy fogadta, amint az élet adta. Erzései egyszerűek, szinte átlátszók; hiányzik belőlük minden rejtélyes és kápráztató, de bennük jut kifejezésre egy gyöngéd, férfias léleknek legigazibb valója.

Minél inkább elmerült Gyulai saját élményeinek rajzolásába, annál több valószínűsége törekedett lírai költészetének formai részében is. Erre ösztönözte nemcsak biztos elemző tehetsége, hanem költői alakító erejének fejlettsége is. Mint a kompozíció mestere, tudta, mit, hol és hogyan kell kiemelnie; kiművelt költői nyelve meg szinte csábította a minél hívebb árnyalásra. Így alakította át a realizmus Gyulai lírai költészetét a fejlődés harmadik korában. Természetesen következett ez a változás a költői egyéniség alapjelleméből s azért minden túlzás nélkül ment végbe. A különbség tulajdonképpen a fejlődés különböző fokai között az, hogy régebben az egyéniség romantikus elemeit korlátozta a költő józan világnézete, míg most a valóság tiszteletét enyhítette az eszményesebb költői felfogás.

A realizmus másként nyilatkozik Gyulai lírai költészetében a szerint, amint a költő lelkét a valóságnak más és más köre érinti. Egyelőre elvesztette szemében varázsát a természet, melyet a romantika oly önkényesen alakított át borongó hangulatainak vagy merész képzeletének képére és hasonlatosságára. A hegyek és völgyek, az erdők és mezők világa helyett inkább mozgásba hozzák kedélyét az emberi élet végtelen változásai. Lírai eszméit részint a szerelem és családi élet, részint a nemzeti kibontakozás mozgalmai szolgáltatják.

A szerelem, mely Gyulainak Szendrey Máriához írt költeményeiben nyilatkozik, tele van erkölcsi tartalommal és boldog izgalommal; derült a nélkül, hogy a féltés gyötrelmeitől ment volna; tartózkodó a nélkül, hogy kimért volna. Gyulait annyira igézete alatt tartja a női báj, hogy magányos otthonában is látja a karcsú alakot s hallja a beszédes ajkat. Kedélyének fénye minden kis mozzanatot beragyog. Mily áldott az ablakban nyíló rózsató, hol először látta kedvesét, s mily áldott a kis fehér szobácska, hol oly sokszor beszélgetett vele! Mindazáltal szenvedélye oly gyöngéd, hogy az első szóváltás emlékét is a maga tisztaságában őrizte meg.

Ugyanezek a jellemvonások tűnnek fel Gyulai érzelmvilágán akkor is, mikor a családi élet örömeinek s fájdalmainak ad költői kifejezést. Szerelme itt is a kedély mélységei-

ből tör elő, mint régebben; a rohanó évek csak tiszteletét s háláját növelték neje iránt. Szinte félve nyúl a gyönyörűség után, mit a boldog percek kínálnak neki, s egész költeményre van szüksége, hogy megállapíthassa azt a gazdag tartalmat, melyet feleségének mosolyában érez.

Ily kedély megtalálja a költői értéket a mindennapi életben is. Gyulai maga mondja magáról:

Kedves nőmnek, családomnak élek,
Bút megosztok, örömet cserélek.

Mennyi gyöngéd gondoskodást árul el egyik költeményében, mikor otthonához közeledve, szeretné, ha neje lassan menne ki elébe, hogy fel ne riassza alvó kis lányukat! Másik költeményében meg hajnali benyomásait rajzolva, épúgy lelkesül a csevegő gyermek hangjáért, mint a madárdalért. A gyermekszeretet bűbája ömlik el gyönyörű bölcsődalán is. Nagyon kellett annak a gyermeket szeretnie, ki a Bakonyi erdőben síró gilicéről s az angyal-hozta kis kertről oly érdekes mesét tudott mondani.

Gyulainak költői kedélyvilága, amint szerelmi s családi lírájából tűnik elének, maga a tisztaság. Hiányzik belőle mind a sértő kétértelműség, mind a lehangoló fásultság. A gyöngédség azonban, mellyel Gyulai nejét s kis gyermekeit veszi körül, nem a gyöngeségnek, inkább az erőnek jele. Csak aki magasabb erkölcsi szempontból fogta föl kötelességeit, csak az érezhette úgy át az önzetlen szeretet gyönyörűségeit, mint Gyulai. Mozgékony kedélye, mely a családi életnek legkisebb érintésére is megmozdul, vonzó életeszményei, melyek költői világnézetéből villannak meg, magukban véve is esztétikai hatást idéznek elő.

Ily lírai anyag azonban, mely nem tűr meg magában semmi salakot sem, alig elégítené ki azokat, kik valóságot csak érzéki szenvedélyek kitörésében látnak. De vajon nagyobb valóság-e a képzelt szerelmi mámor vagy léha kaland, melyet Heine gyötrő vággyal vagy sértő szeszéllyel fest ki? Vajon nem joggal ítéli-e el Erdélyi János is 1859-ben Vajda János líráját a testiség kultuszáért, mikor Vajda költészetében az emberi természetnek megannyi ellentmondására bukkan?¹ S miért volna a költészetnek egyedül méltó tárgya az a nő, ki könnyelműen pazarolta el lelkének legértékesebb tartalmát? S ha nem önámítás a nő tiszta tekintete, szelid mosolya és végtelen önáldozata, akkor épúgy nem hazugság az a tisztelet sem, mellyel a férfi hódol meg az örök nőiség előtt.

Hogy Gyulai saját élményeiből merítette szerelmi és családi lírájának tartalmát, azt minduntalan bizonyítja költői rajzá-

¹ Erdélyi János: *Tanulmányok*. 1890. 101—153. l.

ban a sok finom megfigyelés nyoma. Még fontosabb bizonyíték a költő lelki világának egységes jelleme. Gyulai ugyanaz az egyszerű, nyílt, mély és férfias kedély, akár csendes boldog szerelemmel gondol kedvesére, akár feleségének mosolyában gyönyörködik, akár kis gyermekeivel enyeleg, akár elhunyt kedvesét gyászolja. Ennyire következetes csak a valóság tud lenni. S akit mindez nem győzne meg, az Gyulainak nejéhez írt leveleiből állapíthatná meg Gyulai lírájának való alapját. Gyulai itt époly nyíltan vall szerelmet, époly őszintén aggódik nejének gyöngéledése miatt, époly gyermekies kedéllyel évődik kis gyermekeivel, mint lírai költeményeiben, úgyhogy levelei szinte úgy tűnnek fel, mintha lírai eszméinek prózai kidolgozásai volnának. A férj aggódó szeretetét költemény sem fejezhetné ki gyöngédebben, mint a következő levélrészlet, melyben Gyulai házasságának ötödik évfordulóján nejének üdvözlő soraira válaszol: «Úgy megörültem annak, hogy táncoltál, jó kedved van, jól vagy, hogy nem is tudtam eléggé méltányolni megemlékezésedet házasságunk ötödik évfordulójára. Most se várj tőlem, édes Marim, ömlengést, elégedjél meg azzal, hogy szeretlek és szeretni foglak örökké s áldom a percet, melyben nőmmé lettél.»¹

A valóság, bármennyire megragadja Gyulai lelkét, a legjobb esetben is csak kitűnő anyag. Gyulainak is csak arra való, hogy belőle fejtsse ki lírai eszméit. Csendes, boldog szerelmének izgalmi és családi életének szelid örömei szinte kíváncsoknak a dal formájába. Kiművelt ízlése azonban annyira kerül minden bonyolultat s bevégzetlent, hogy még a dalban is csak a legművészebb összhang, az egységes, teljes, kerek kompozíció elégíti ki. Költői eszközei elég változatosak. Dalai egyszer ellentétben, máskor fokozáson, egyszer a hangulatszétbontásán, máskor a részletek összefoglalásán épülnek fel, egyszer elbeszélések, máskor elmélkedések, de szerkezetük époly kecses, mint amilyen biztos.

Néha — nagy ritkán — úgy tűnik fel, mintha Gyulai a forma csínosságának az érzélem közvetetlenségét áldozná fel. *Kis bokrétám* című dala, melyben kis bokrétáját kéri fel szerelmének szószólójául, alig egyéb, mint csillogó ötlet s mesterkelt fogás. Legtöbbször azonban egyéniségének erkölcsi tartalma s alakító erejének biztossága a teljes összhang bűbájával nyilatkozik abban a költeménysorban, melynek első gyöngye a *Marinhoz* című, kétség és remény közt ingadozó szerelmi vallomás. A költeménysor minden darabja a költő szerelmének egy-egy újabb mozzanatát emeli ki. A *Szeretlek* a kitörő szenvedély fokozatainak foglalata, míg az *Este téled ha elvél-*

¹ Gyulai Pálnak nejéhez 1863 aug. 3-ikán írt levele a Nemzeti Múzeum levéltárában van.

tam és *Áldjon meg az Isten!* című dalok a viszonzott szerelem vonzó emlékei. Mélyebb jelentést nyer a sorban a *Mi hűn szeretsz* című kissé fellengőbb fogadalom, mely tulajdonkép az 1853-ban megjelent *Viszonilátás* című költeménynek kiszakított része. Még bensőségesebben hatja át a költői világnézet egész nemessége azokat a költeményeket, melyek — mint az *Ölve tartalak*, *Oh mosolyogj rám!* s *Hajnalban* — a szerető férj boldogságát részletezik. Bármily különböző anyagúak is azonban Gyulai dalai, művésziesen kiképzett dalformájuk egységes jellemet ad nekik. Bennük az érzelem fokozatai egy tetőponthoz vezetnek, a felvetett ellentétek egy eszmében egyenlítődnék ki, s a hangulat egységét semmi sem zavarja meg.

Amint Gyulai dalainak szerkezetében, épúgy lírai előadásában is arra törekszik, hogy a költői hatást a legegyszerűbb eszközökkel érje el. Annyira elmerül élményeinek, eszméinek s hangulatainak mélységeibe, hogy mindig megtalálja bennük a legjellemzőbb vonást s hozzá a legmegfelelőbb szót. Dalköltésze így tesz szert arra a pontosságra, mely egyaránt eredménye a biztos képzeletnek s a kiművelt nyelvérzéknek. Már a szabatoságnak minden jelét magán hordja a *Marihoz* című dal, különösen a szerető szív gyötrelmeinek, a kétség és remény küzdelmének következő rajza:

Nem vagy velem, veled vagyok!
El-elragad a báj, gyönyör,

Majd a féltés, a bű gyötör,
Átkozlak, áldlak, hervadok.

Még meglepőbb Gyulai lírai rajzának szabatosága, mikor a kedélyvilág bonyolultabb mozgalmait tükrözi vissza. Ily művészi biztossággal fejezi ki a szerelmes férj álomszerű hangulatait az *Ölve tartalak* című dal első versszaka:

Ölve tartalak, Istenem,
Mi gyöngéd karcsu termeted!

Hallgatsz, szíved beszél velem,
S elringat, mint egy gyermeket.

Ez a költői stílus szűkszavú, mégis mindent elmond; képekben nem gazdag, mégis gyönyörködteti a szemet; egyszerű, mégis mélyen megindít. Mennyit kellett Gyulainak önmagával küzöldnie, míg a költői kifejezésnek ily művészi szabatoságáig emelkedett! A fejlődésnek egyéni jelentőséget ad az, hogy Gyulai általa szerezte meg azokat az eszközöket, melyekkel költői kedélyvilágának értékeit napfényre hozhatta. Férfias egyéniségének nemes tartalmával mennyire nem illett volna össze a sok zavart kép, melyért korának irodalmi divatját annyiszor támadta.

A boldogság, mely Gyulai lelkét eltöltötte, minduntalan túláradt. Innét van, hogy szerelmének története daleszmékbe töredezett szét. Nejének haláláig legkedveltebb lírai műfaja

a dal; még azon az elegián is, melyet barátja, az ifjú Nádasdy gróf halálára írt, meglátszik a képzelet erőltetése. A gyász-eset azonban, mely a férjet özvegyé, a gyermekeket árvákká tette, az elegiának kiapadhatatlan forrását nyitotta meg. A vesztés fájdalma először drámai módon az *Éji látogatásban* nyilatkozott, csak az utolsó versszak árulta el nyíltabban a ballada-költőnek megindító lírai érdekeltségét. A *budai Rózsahegyen* című költeményben már az elegiai hang egészen ódai ércet kap; ennyiben — s nemcsak megegyező ritmusával — emlékeztet bennünket ez az elegia Petőfinek *Szeptember végén* című merengésére. Mindkettő a hitvesi hűségnek ép-oly igaz, mint művészi kifejezése. Ezentúl a költő bánata egyre enyhül s egyre dalszerűbb jellemet ölt, hogy a korszak végén az *Oh az idő* című sóhajában fájó megnyugvással állapítsa meg, mint éljük túl észrevétlen szívünket.

Az a tudatos művészet, mely a lírai kedélymozgalmakat valóságukban, költői befejezettségükben epigrammai rövidséggel tárja elénk, egyéni jellemet ad Gyulai dalköltészetének. Ily fejlődésnek minden feltétele megvolt Petőfi hatásában. A Szépirodalmi Figyelő 1862-ik évi folyamában Gyulai maga is Petőfi érdeméül tudja be, hogy a hatvanas évek költőnemzedékének a dalforma iránt érzéke van. Nézetét így fogalmazza meg: «Senki oly határozott, oly szembeszökő típusban nem képezte ki a magyar dalformát, mint ő. Lehetetlen volt nem látni olvasóinak (s a mai nemzedék az ő olvasásában nőtt fel), hogy a vers nála nem csupán rimelő sorok aggregátuma, mint kalárisok egy hosszú cérnaszálon, hanem összeálló, kerekbe futó valami.»¹

Ha azonban Gyulai elismeri is Petőfit mesterének, a hangulat egységén kívül alig van valami dalaiban, mi Petőfi költészetére emlékeztetne bennünket. Petőfi képelete csapongóbb, sokszor a szilajságig merész, Gyulai inkább elmélyedőbb, néha túlon túl óvatos, de mindig pontos. Gyulai nem vetekezhetik Petőfivel a daleszmék változatosságára s gazdagságára nézve; a költői kedélyhangulatoknak viszont ő a szigorúbb bírása, azért személyi viszonyait sohasem vonzolja oly sokszor s oly naivsággal nyílt színre, mint mestere. Petőfi dalai legtöbbször azért kerekednek önként egésszé, mert egységes lelki mozgalom nyilatkozatai. Gyulainál a szerkezet mindig művészi számítás eredménye. A népdali elemek is inkább vegyülnek össze Petőfi dalaival, míg Gyulai dalaiban tovább folytatódik a népdaltól való elhajlás, mi már Petőfi dalköltészetének fejlődésében megindult.

¹ Y: *Némi párhuzam.* (Szépirodalmi Figyelő. 1862 júl. 17. szám.) Az *i* és *y* írói jeggyel ellátott cikkeket a 405. lapon tett kijelentés szerint Gyulai írta.

Mint Petőfi, Gyulai is sokkal inkább szerette Heinet, hogysen dalköltészetének hatása alól kivonhatta volna magát. Mindazáltal dalainak lírai anyagában csak ritkán akadunk Heine szellemének kétségtelen nyomaira. Még legtöbb rokonság tűnik fel a *Nyíló rózs*a című dal s Heine *Intermezzo*jának harmadik darabja között. Heine hat verssorban vallja meg, hogy egykor mennyire szerette a rózsát, lilomot, galambot és napot, de most csak kedvesét szereti, mert az maga egyben rózsa, lilom, galamb és nap. Hasonló vallomás Gyulainak hat verssorból álló dala is. Ő is egyaránt szereti a nyíló rózsát s nap sugarát, a csalogánydalt s lepke szárnyát, de mindezt együtt kedvesében találja meg. Minél ritkábban követte Gyulai Heinet költői indítékaiban, annál többet tanult tőle a dal egy-ségére és epigrammai stílusára nézve. Érzelmek sokkal egy-szerűbbek, sohasem oly vegyes eleműek, mint Heinének sok-szor ellentétekből álló kedélymozgalmai, de lírai előadásában ugyanarra a szabatosságra s tömörségre törekszik, mint Heine.

A valóság levegője azonban Gyulainak nemcsak szerelmi költészetét, hanem hazafias liráját is átjárta.

Lelke a szabadságharc után ellentétes világításban látta a magyar nemzet sorsát; egyfelől a szabadságharc dicsőséges emlékein merengett, másfelől lázongó szenvedéllyel fordult a zsarnoki uralom ellen. Legmegrázóbb költőiséggel nyilatkozott ez az ábrándos szabadságszeretet azokban a költeményekben, melyeket Gyulai 1851-ben Gernyeszegen írt. De még 1853-ban is *Oh ha ki tudnám fejezni* című költeménye a zsarnok bűn-hődésével állította szembe a haza szenvedéseit. Hasonlóképen 1857-ben is, mikor költői képzelete az elfeledt hősök közös sírját kereste fel, a zöld erdővel, a bérce patakjával s az egész természettel együtt hirdette a szabadság diadalát. Nagy űr tátongott a Bach-uralom idején Gyulai hazafias költészete s a gyakorlati élet között, úgyhogy lírai nyilatkozataiban több volt a romantikus vágy, mint a határozott akaratérő. Ő maga is tehetetlenséggel vádolta szívét.

Mi gyáva kín föllángolásoz,
Mely örömet áldozna vért,

S magad hijába téped, hányod,
Dobogni vágynál, s nincs, miért.

Lényegesen átalakult Gyulai hazafias lirája, mikor az ötvenes évek végén az önkényuralom alatt megindult a föld. A nemzeti búsongások kora lejárt. Az új idők önfeláldozás helyett kitartó munkát, emlékezés helyett politikai tapintatot követeltek a nemzettől. Gyulai is kibontakozott romantikus lírai eszméinek ködéből s a nemzetet nem annyira a zsarnoki hatalomtól, mint inkább önmagától féltette. A költői hangulatváltozást már határozottan mutatja a Bach-kormány bukásának évében, 1859-ben a *Horatius olvasásakor* című óda.

A költemény tulajdonképp a római és magyar költő felfogásának: az élvezetváagnak s a keresztyéni szenvedésnek szembeállítására, de a költői eszmének mélyebb jelentést a hazafi aggodalma ad. Mikor Gyulai Horatius édes hangja ellen védekezik, valójában nemzetére gondol, őt óvja az önző életművészet csábító elveitől. Neki szólnak e sorok:

Szenvedve, küzdve és lemondva élni...
Nem legnagyobb rossz börtön és halál,
Az igazságban ne szűnjünk remélni:
Egy-egy nagy eszme még utat talál.

Míg Gyulai int, egyúttal biztat is, de nem izgat. Úgy bánik nemzetével, mint a lábadozó beteggel. E kímélet egyrészt annak a politikai éleslátásnak jele, mely a legbonyolultabb erőviszonyokat is számon tartja, másrészt jellemző példa arra, mint mérsékli Gyulai biztos ítélőereje a szenvedély ódai szárnyalását.

Még inkább lekötötte Gyulai figyelmét a nemzeti lélek valója az 1860/61-ik évi alkotmányos küzdelem után. Mintha a nemzeti ügy kudarcáért főképp a zavart eszméket, s az egyéni becsvágy túlzásait vádolta volna, hazafiúi lírai kedélymozgalmainak ezek adtak irányt. Minél inkább belelátott a magyar politikai élet rejtelseibe, annál élesebben ítélte el a magyar társadalom és közélet ferdeségeit s a nemzeti ellentállás tévedéseit. Tekintete szinte hozzátapadt a mozgó élet jelenségeihez, s költői egyéniségén a merengő honfibu helyett tevékeny gúny hatalmasodott el. A hatvanas évek folyamán kétszer izgatta lelkét a szatira gondolatvilága: először, mikor 1862-ben Kolozsvárról Pestre költözött, másodszor a kiegyezés idején. Költői hangulatain azonban mindkét esetben Deák Ferenc államférfiúi egyéniségének hatása tükröződött vissza.

Gyulainak első hazafias szatirája *A széchenyieskedők*, mely az 1863-ik év elején a *Részvét könyvében* jelent meg,¹ az 1862-ik vagy az 1863-ik év emléke. Gyulai gúnyja itt is mélyebb, mint aminőnek első pillantásra látszik. A szatira tárgya nem pusztán a politikai nyegleség, mely Széchenyi nevével üzérkedik, hanem egyúttal az a titkos mesterkedés, mely az 1861-iki országgyűlés szétoszlása után Deák korszakos hatását akarta megbénítani. A megalkuvó politika Széchenyi nevét játszotta ki Deák ellentállásával szemben. Széchenyi tanítványának tartotta magát Török János is, bár Pálffy gr. helytartó érdekeit szolgálta.² Széchenyi nevét használta fel Kecskeméthy Aurél is 1862-ik évi röpiratában a nemzeti önállóság eszméjének eltorzítására.³ Széchenyi emlékezetének

¹ Koszoru. 1863. 25. (jun. 21.) sz.

² Kecskeméthy Aurél *Naplója*. 1909. 119. 1.

³ Kecskeméthy Aurél: *Vázlatok egy év történetéből*. 1862. 229. 1.

ajánlotta Kovács Lajos is röpiratát, mellyel b. Kemény Zsigmond hónapokon át vitázott a Pesti Naplónak 1862-ik évi folyamában.¹ Mennyire el kellett mindezt Gyulai Pálnak ítélnie, ki már 1855-ik évi *Szépirodalmi szemléjében* azért gúnyolta Török Jánost, mert a politikai ármányokat Széchenyi-fogásoknak nevezte.² Midőn tehát szatirájában Széchenyi eszméinek elferdítése ellen tiltakozik, tulajdonkép Deák politikájának gondolatkörében mozog. Ezért támadja élesebben azt a lármás politikust, ki az anyagi jóllétet Széchenyi szavával dicsőíti az eszményi lelkesedés rovására; ezért kiméletesebb azzal az úrfival szemben, ki a lóversenytéren követi Széchenyi nyomdokait.³ Maga mutat rá szatirájának sokat sejtető jellemére e két sorral:

Hiszen tudod, milyen világon élünk,
Haragva is csak halkán kell beszélnünk.

Még bensőbb a kapcsolat az 1867-ik évi kiegyezés mozgalmi és *A népszerűség* című szatira között, melyet Gyulai a Kisfaludy-Társaságnak 1868 febr. 5-iki közülésén olvasott fel. Gyulai szatirája a magyar politikai életnek torzképe. Jellemző alakja a gögös tribun, ki megrikató pátozzsal keresi a nép kegyét, a számító író, ki a tömeg szenvedélyeinek hízeleg, főképp a magyar nemzet, a csalóka álmok rabja, amint könnyelműen pazarolja a népszerűség rendjeleit érdemetlenek mellére. A torzkép vonalain meglátszik az az izgalom, mellyel Gyulai Deáknak politikai mesterművét féltette a támadásoktól. Legnagyobb veszély fenyegette a kész alkotást 1867-ben, mikor Kossuth Lajos minduntalan küldözte ellené izgató leveleit. A hontalan kormányzónak elbűvölő egyénisége oly mély hatást tett a magyar közönségre, hogy ellensúlyozása állandó munkát adott b. Kemény Zsigmondnak s a Pesti Napló szerkesztőségének. Gyulai átélte az aggodalmakat, a Pesti Naplónak 1867-ik és 1868-ik évi folyamában maga is felvette a harcot a kiegyezés ellenségeivel,⁴ sőt 1867 októberében Kolozsvárott elfogadta a képviselőjelöltséget is ifj. Kossuth Lajossal szemben.⁵ Szatirájában csak eszközeit változtatta, valójában itt is Deák államférfiúi lángelméje mellett tört lándzsát, mikor a magyar nemzetnek legnagyobb veszedelmét, a népszerűség-hajhászatot üldözte. S amint egykor a Pesti

¹ *A birodalom alkotmányos rendezése magyar felfogás szerint.* 1862.

² Gyulai Pál: *Kritikai dolgozatok.* 1908. 78. 1.

³ A Hon 1869 dec. 3-iki számának tárcacikkírója is a megalkuvó politikusokra céloz, mikor *A széchenyieskedőről* így nyilatkozik: «Eltalált portraitok vannak benne, de az egész művet csak az élvezheti igazán, ki közelről ismeri a széchenyieskedés gyászvitézeit».

⁴ Pesti Napló. 1867. 107. (máj. 9.), 119. (máj. 23.), 155. (júl. 7.), 158. (júl. 11.), 162. (júl. 16.) — 1868. 61. (márc. 13.), 62. (márc. 14.) sz.

⁵ Pesti Napló. 1867. 255. (nov. 5.) sz. — A Hon. 1867. 250. (okt. 30.) sz.

Naplóban a kiegyezést a magyar túlkapások, az elbizakodott gőg ellen védelmezte, ugyanez a cél vezette 1868-ik évi szatirájában: *A táblabíróban* is.

Bármily sok szál fűzi is Gyulai szatiráit a magyar politikai élethez, költői érzése magasan a mindennapiság fölé emelkedik. Gúnyjának fő eleme a lélek megindultsága, mely heves rokon- és ellénerzésekben nyilvánkozik. Valóságos áhitat, amivel Széchenyinek, a halhatatlan halottnak emlékéhez közeledik. S mily feltétlen nemzete iránt érzett szeretete! Csodálattal tekint a csatában hős alakra s mély részvéttel a gyászban is büszke martirarcra. Épily határozottak ellenérzései is. Minél inkább tiszteli a nagyot, annál inkább megveti a nyeglét, az önzőt, a hiúskodót. Minél inkább meghatja nemzetének sorsa, annál inkább gyűlöli a gőgös tribunt, ki a hős alak gyengeségeivel visszaél. S ha meghajlik a törvény előtt, annál kevésbé kíméli a táblabíró, ki saját kényénkedvén túl más törvényt nem ismer.

E nemes lírai pátosz mellett Gyulai gúnyjának másik fő alkotórésze az elemzés művészete, mely a látszaton túl a dolgok valójáig hatol. Gyulai kitűnő megfigyelő; torzképei a valóság túlzásai, úgyhogy bennük gyakran egyik-másik mintaképének jellemző mozdulatára ismerünk. A fonákságot egyaránt elítéli esze s erkölcsi érzése, s érti, mint kell ítéletének epigrammai élt adni. Nincs bocsánata nemzetének gyöngeségei számára sem. Aggodalommal gondol a magyar hiszékenységre, mely félvállról veszi a veszélyeket s a vágy színével festi ki a valót, még inkább fájdalommal töltik el a nemzeti hiúság végzetes következményei. Valóban Gyulai gúnyja époly megvesztegethetetlen, mint amily mozgalmas; bár elmés, sohasem felületes, mindig mélyreható és komoly. Mintha saját költői kedélyvilága után foglalta volna össze a gúny elméletét szatirájának befejező soraiban:

Óh mert a gúny gyakran csak könnyek árja,
A szívbe fojtva s ott méregre válva.

Kétségtelen, Gyulaira egykor mélyebb hatással voltak Heine szatirái. Csengery Antalhoz 1856 okt. 31-ikén Münchenből írt levelében sokat foglalkozott Heinenak utolsó, *Höllenfahrt* című szatirájával s bő részleteket közölt belőle.¹ Saját szavai szerint «jól mulatott a kedves szatirán, mely a német irodalmi viszonyokra vonatkozik». A mély hatás jele a levélben a következő kijelentés is: «Szegény Heinenek mindig igazsága volt, csak ő festette a németet hiven». Gyulait lebilincselhette a szatirában a német irodalmi állapotoknak ríktó jellemzése, érdekelhette a kihívó gúny is, mellyel Heine a

¹ Kiadva: Bp. Szemle. 194. k. (1923.) 44—47. l.

nemzeti hiúság megsértésétől sem riadt vissza, s rokonérzése szinte elfedezte Heine jellemének árnyékoldalait.

Ily benső kapcsolat mellett lehetetlenség, hogy Gyulai egyet-mást ne tanult volna Heinetől. Mint Heine, ő is szembe helyezkedik a közhangulattal s a nemzeti hiúság ábrándképeivel; mindketten szinte áhitják a népszerűtlenséget. Heine nyomdokain jár Gyulai akkor is, mikor a nagyságot a gúny körébe vonja, s mikor költői nyelvét a komikai hatás kedvéért egy-egy köznap kifejezéssel torzítja el. Egyébként azonban a szatirairó Gyulai tiszta erkölcsi érzékével, mély liraiságával, nemes pátozával s szélsőségektől tartózkodó izlésével magasan felülmúlja a gúnyolódó Heinet. Heine gúnyja kápráztatóbb és élesebb, Gyulaié egyszerűbb és találób. Heine sokszor szenvedélyből üzi a gúnyolódást, azért, hogy megbotránkoztassa közönségét, s a szellemességnek gyakran feláldozza az igazságot; Gyulait mindig meggyőződése vezeti szatirájában, s elméssége alig egyéb, mint az ügyes vívónak szép mozdulata. Valójában Heine inkább romboló természet; mikor legérzelmesebb, akkor is lehangol, kiábrándít. Vele szemben Gyulai azalkotásvágy megtestesülése; mikorgúnyol, akkoris lelkesít, épít.

Több rokonság mutatkozik Petőfi és Gyulai gúnyja között. *A magyar nemes* s *A táblabíró* ugyanannak a nemes hazafiúi tettvágynak költői nyilatkozatai. Petőfi azonban — főképp forradalmi korszakában — annyira elfogult, annyira szenvedélyes, hogy gúnyja könnyen csap át haragba, szatirája forradalmi szónoklatba. Gyulait éles esze, meggyőződésének ereje, bátorsága s a jól megválasztott alkalom avatták irodalmunkban a szatira mesterévé. Ezekre hivatkozva követelte Angyal Dávid is *A népszerűség* költője számára a történetírás koszorúját.¹

Bárhonnan tűnik elénk Gyulai lírai egyénisége a fejlődés harmadik korszakában: akár szerelmi és családi költeményeiből, akár hazafias lírájából, mindenünnen ugyanaz a nemes vonalú költői lélek tekint ránk. Egész valója egyéni. Költői világnézete époly határozott, mint kifejezésmódja. Művészi készségének kétségtelen jele, hogy ismeri a lírai műfajok elméletének minden titkát, s hogy lírai eszméihez mindig megtalálja a megfelelő formát. Nála a tanulmány a költői tehetség kifejtésének eszköze. Az 1862-ik évi Szépirodalmi Figyelőben joggal róttá meg az ifjabb magyar költőket, hogy érzelmeik határozatlanságával a kifejezés bizonytalanságát idézik elő, s hogy az örökös dalszerűséggel egyhangúvá teszik a lírát.² Széptani követeléseikhez legfényesebb példát saját lírai költészetével nyújtott. Reá is illik az igazi költő meg-

¹ Angyal Dávid: *Gyulai Pál*. 1912. 33. l.

² i.: *Thalia*. (Figyelő. 1862. jan. 9. sz.) — Y.: *Némi párhuzam*. (Figyelő. 1862. júl. 17. sz.)

határozása Lermontoffnak *A szerkesztő, olvasó és költő* című költeményéből, melyet épen Gyulai fordításában a Szépirodalmi Figyelő 1862-ik évi folyama hozott.¹

Művészi célzat mindenütt,	Minden munkája lelke mása,
Erő és gyengédség együtt,	Az örök szép nyilatkozása.

Gyulai érezte, hogy költői fejlődésében nagy utat tett meg: talán érezte azt is, hogy tetőpontra jutott. Ez indította költeményeinek összegyűjtésére, s mint minden irodalmi feladatából, ebből is lelkiismereti kérdést csinált. Régibb költeményeinek nagy részét mellőzte, nagy részét valósággal újra költötte. Így lírai egyénisége oly szellemi felsőbbbséggel bontakozott ki költeményeinek gyűjteményéből, hogy egész irodalmi esemény számba ment. Legbensőbb együttérzéssel méltatta írói és költői pályáját Szász Károly a Vasárnapi Ujságban.² Tisztelettel adózott neki Dux Adolf is a Pesti Napló tárcájában, habár különködő nézetei több vitára adtak okot.³ A Fővárosi Lapok elismerését Szana Tamás tolmácsolta.⁴ Még az ellenzéki lapok is elismerték Gyulai lírai költészetének rendkívüli értékeit, s különösen A Hon tárcacikkírója adta tárgyiasságának több jelét.⁵ Csak az irodalmi közvélemény kifejezője volt a M. T. Akadémia, mikor 1873-ik évi nagygyűlésén Gyulai Pál költeményeit, mint költészetünk díszét a Marczibányi-jutalommal tüntette ki.⁶

A hatás méreteit Gyulai lírájának alapjelleme magyarázza meg. Gyulai nem annyira új utakat nyitott a magyar líra fejlődésében, mint inkább az irodalmi mozgalmak végső eredményeit foglalta össze művészi egységbe. A realizmust eszményiséggel töltötte meg, úgyhogy a valóságot szinte meg-nemesítette. A romantika gazdag tartalmát viszont olyan formaezékkel szabályozta, minőt a klasszicizmus is megirigyelhetett volna. Így a küzdő irodalmi pártok mindegyike talált benne valamit, ami tetszését megnyerhette. Másrészt azonban Gyulai annyira távol állott az irodalmi irányok túlzásaitól, hogy az ellentétes táborok nem bálványozhatták benne sem erényeiket, sem tévedéseiket. Ezért irodalmi hatásából hiányzott a közvetlenség.

Alig volt Gyulai lírájának eleme, mely a fejlődés harmadik korában ne került volna napfényre. Öntudatos művésze, bár ismerte saját határait, folyton új meg új feladatok

¹ Figyelő. 1862 jan. 16. sz.

² Vasárnapi Ujság. 1869. 50. (dec. 12.) sz.

³ Pesti Napló. 1869. 276. (dec. 1.), 277. (dec. 2.) sz.

⁴ Fővárosi Lapok. 1869. 278. (dec. 4.) sz.

⁵ y. y.: *Gyulai Pál költeményei*. [A Hon. 1869. 279. (dec. 3.) sz.]

⁶ M. T. Akadémia Értesítője. 1873. 139. l.

megoldásában fejtette ki győzelmes erejét. Nem is lehetett ezentúl lírai egyéniségének más célja, mint hogy minél tovább megőrizze az elért eszményi összhangot saját maga és a magyar irodalom számára.

II.

Minél lassabban érte el Gyulai lírai költészete a fejlődés csúcsait, annál tovább megmaradt a tetőponton. Rendkívüli értékeit: a valóság szeretetét, az egyéni világnézetet, a kifejezés művészetét nehezen kezdte ki az idő hatalma. Ami valószínű volt költői világában, az megfelelt a kor szellemének, mely lemosolyogta a romantika ábrándképeit és sokszor szinte kérkedett kézzel fogható életcéljaival. A férfias egyéniség is tiszteletet vívhatott ki magának abban a társadalomban, mely az egyéniség jogait tűzte zászlajára. Az a természetes báj pedig, mellyel Gyulai lírai eszméit megérzékitette, úgy tetszik, mintha a költészetnek örökkévaló lényegéből fakadna.

Gyulai épen életének delelőjén állott, mikor lírai költői egyénisége 1870-ben egész hódító erejével mutatkozott be összes költeményeinek első gyűjteményében. Előtte állottak még a férfikor tartalmas évtizedei, a mult század hetvenes és nyolcvanas évei. Mily életre szóló feladatok vártak ekkor reá a családi otthonban s az irodalmi életben! S ha a sors nem kimélte meg érzékeny szívét szenvedésektől, gazdagon jutalmazta meg törekvéseit való eredményekkel is.

Az irodalmi hatás sorompói egymásután nyíltak meg előtte, s hatalma a magyar műbirálat terén megdönthetetlennek látszott. 1870-től fogva mint osztálytitkár vett részt a M. T. Akadémia irányításában. A mult század hetvenes éveiben került az egyetemen Toldy Ferenc helyére, ekkor foglalta el a Kisfaludy-Társaság elnöki székét is. Irodalmi vezérségének arányai még nagyobb tekintéllyel bontakoztak ki a Budapesti Szemlében, melyet 1873-tól fogva szerkesztett. Azok az ítéletek, melyeket a magyar irodalmi életnek e kimagasló pontjairól jelentett ki, úgy tűntek fel, mint a legfelső irodalmi törvény-széknek megfellebbezhetetlen kinyilatkoztatásai.

A kiegyezésre következő két évtized azonban Gyulai életében nemcsak a kritikai fő hatalomnak, hanem egyúttal a politikai és családi aggodalmaknak korszaka. Mennyi izgalmat szerez neki a modern Magyarország kialakulása, a kiegyezésnek szükségszerű következménye! Minél többet küzdött egykor Deák politikai mesterművéért, annál inkább félti a politikai szenvedélyektől és ábrándoktól, annál szenvedélyesebb harcba készít Kossuthnak a kiegyezés ellen indított támadásai. Családi életére özvegyi gyásza von borot, s amily valóság neki a szép mult, éppolyan a fájdalom is, melyet leánya sírhalmánál érez. Megszentelt fájdalma visszatartotta a szerelmi rajongás

csalóka képeitől, de nem a nőiség őszinte tiszteletétől. Menynyire fáj szívének, ha egy-egy szellemes női arc mögött a léleknek nemtelenebb vonásaira bukkant!

Azok a lelki mozgalmak, melyek Gyulai kedélyét a mult század hetvenes és nyolcvanas éveiben hullámvásba hozták, csak élesebben emelték ki lírai egyéniségének alapjellemvonásait. Lírai költészete ez időben a magyar irodalomnak egyik legállandóbb fényű csillaga. Jellemző eszméi a férfikor utolsó évtizedein végig elkísérték egészen az öregkor határáig. Költői világát még egész gazdagságában mutatta az a két kötet, melyekbe Gyulai 1882-ben, majd 1893-ban foglalta össze lírai költeményeit. Ezekben kell a fejlődés negyedik korszakát keresnünk.

A két évtized lírai termése körülbelül harminchat költemény. Első pillanatra nem valami nagy eredmény. Gyulai idejét azonban legnagyobbbrészt tudományos kutatása, kritikai munkássága s közéleti tevékenysége foglalta le, úgyhogy költői tervei számára csak a pihenés óráit takaríthatta meg. Másrészt a hetvenes években fejezte be *Romhányijának* második, harmadik és negyedik énekét, hol az emberi életnek mindazokról a kérdéseiről nyilatkozott már lírai módon, melyek lelkét mélyebben érdekelték. Költeményeinek hatását és jelentőségét növelte az is, hogy nagyrészt saját folyóiratában, a Budapesti Szemlében jelentek meg.

A harminchat költemény időrendben így következik egymás után: 1. *Egy jótékony női bazárban.* (1871.) 2. *Oh nemzetem.* (1872.) 3. *Bálteremben.* (1874.) 4. *Egy fiatal leányhoz.* (1875.) 5. *Barátnőmhöz.* (1875.) 6. *Szilveszter éjszakáján.* (1875.) 7. *Tanács.* (1876.) 8. *Margit szigetén.* (1876.) 9. *Őszi este.* (1879.) 10. *Virasztva.* (1879.) 11. *Falun.* (1880.) 12. *Tavaszi reggel.* (1881.) 13. *Leányfalván.* (1881.) 14. *A vén almafa.* (1882.) 15. *Gyümölcsösben.* (1883.) 16. *A szél.* (1883.) 17. *Margit emléke.* I—V. (1885.) 18. *Szőlőhegyen.* (1886.) 19. *Diósgyőri dalok.* I—III. (1886.) 20. *Az ősz.* (1886.) 21. *Az erdei lak.* (1887.) 22. *Dalaimról.* (1887.) 23. *Baráti körben.* (1888.) 24. *Utcai hárs.* (1888.) 25. *B. Kemény Zsigmond sírjánál.* (1889.) 26. *Napirend.* (1889.) 27. *Kertemben.* (1890.) 28. *A felhők.* (1891.) 31. *Enyhület.* (1891.) 32. *Piroslik a cseresznye.* (1891.) 33. *Politikai xeniók.* I—V. (1892.) 34. *Lethe partján.* (1892.) 35. *Télen.* (1893.) 36. *Egy ifjú emlékkönyvébe.* (1893.)

Legbiztosabban tájékoztatnak bennünket Gyulai lírai költészetének negyedik korszakában azok az esztétikai és kritikai eszmék, melyekből Gyulai a mult század hetvenes és nyolcvanas éveiben a lírai költészet eszményképét alkotta meg. Az eszménykép töredékeit Gyulai részint irodalmi beszédeiben, részint a Budapesti Szemle lapjain rajzolta meg. A magyar líra hanyatlását ugyan a hetvenes években többnyire munkatársaival állapíttatta meg, de a névtelen cikkek nem

jelentek volna meg a Budapesti Szemlében, ha nem a szerkesztő nézeteit tolmácsolták volna. Az irodalmi közvélemény is Gyulait tette felelőssé a lesújtó bírálatokért. A líra lényegét érintette Gyulai a nyolcvanas években is, mikor Bartók Lajos és Kozma Andor verseiről nyilatkozott folyóiratában.¹

Első követelése Gyulainak a lírával szemben az igazság, s tulajdonkép az emberi szív hű rajzát érti rajta. Ezt fedezte fel Aranynál a fájdalom és vigasz költészetében,² ezt nélkülözte Bartók cifra eszméiben s erőltetett pátoszában. Kozma Andort is nyomtatékkal intette, hogy minél több benyomást, eszmét és érzést merítsen az élet folyamából. Ennyiben kritikai iránya kétségtelenül a realizmus felé hajolt.

Gyulai izlésének azonban nem minden való felel meg. Különösen kihívják ellenérzését a kivételességek, az egyszerűség túlzásai. Ítélszéke előtt mindig vesztes marad a lírai költő, ha a szív állandó érzései helyett csak hóbortjait zengi. Szerinte a költő csak teremtképességben különbözik mástól, s csak azt fejezi ki művében, amit milliók éreztek, gondoltak és cselekedtek.³ Így lesz Gyulai értelmezésében a költészet az emberiség közös kincsévé, s a tisztán emberi a lírai költészet fő tartalmává.

Minél többször hangoztatta Gyulai a lírai eszme uralmát, annál inkább megkövetelte a lírai költeményben a gondolat és érzés egységét — saját szavai szerint: a belső idomot. Ennek jelentőségét emelte ki Arany lírájának jellemzésében is. Riedl Frigyes szerint is Gyulai az utánérzésen kívül a belső formát tartotta a lírában a legfontosabb kritériumnak.⁴ Amily nagyra becsülte a költői kifejezés módjaiban az egyszerűséget, átlátszóságot és mélységet, épügy elítélte a homályt, az érthetetlenséget s a dagályt. Bírálataiban csak gúnyra számíthattak az új divatú ódairó fogásai: a nagy mondások, képtelen képek, elrontott reminiscenciák, a felkiáltások s megszólítások özöne, az erőlködés az egekig és kapaszkodás a semmibe.⁵

Az írói és költői egyéniségnek teljes összehangzásából következett, hogy Gyulai kritikai eszméit elsősorban saját magára nézve tartotta kötelezőnek. Innét van, hogy a líra eszményképe, mely kritikai harcaiban vezette, leghívebben saját lírai költészetében rajzolódott le.

¹ *Bartók újabb költeményei.* (Budapesti Szemle. 35. k. 1883.) — *Kozma Andor versei.* (Budapesti Szemle. 59. k. 1889.)

² *Emlékbeszéd Arany János fölött.* (Gyulai Pál: *Emlékbeszédek.* I. 1902. 261. l.)

³ *Emlékbeszéd Kriza János fölött.* (Gyulai Pál: *Emlékbeszédek.* I. 1902. 125. l.)

⁴ Riedl Frigyes: *Gyulai Pál.* 1911. 24. l.

⁵ Gyulai Pál. *Bírálatok.* 1912. 144. l.

Gyulai lírájának alapja a fejlődés negyedik szakaszában is a valóság. Gyulait csak az indítja lírai vallomásra, amiért lelkesül és küzd, amit szeret vagy elítél, ami örömmel vagy fájdalommal tölti el. Minél előbbre halad korban, annál gyánakvőbb a képzelődés ábrándképeivel szemben. Nemzetét azért rója meg, mert számára a való álmokba vesz. Fiatal leánybarátnéját is a csalfa álmoktól félti. Hasonlóképp az ősznek azért ad elsőbbséget a tavasszal szemben, mert míg a tavasz száz vágyat ébreszt, addig ősszel «való lett már a vágyból, érett gyümölcs a virágból».

Az élet megviselte Gyulai kedélyét, de lelkének fogékonyságát nem tudta megtörni. Ami szépet és nagyot számára fenntartott környezet, mindaz megdobogtatta szívét, úgyhogy lírai költészetének tartalma époly változatos maradt, mint volt régebben. Míg azonban lírai eszméiből azelőtt több fény áradt ki, a fénybe évről-évre mind több árnyék vegyül.

Gyakran feltűnik Gyulai lírai költeményeiben a csevegó gyermekcsereg képe, mely egy percre felejtí árvaságát, de még jellemzőbb költői tárgya kedves leánya, kinek betegágyánál aggódik, s kinek sirjánál alig tud vigasztalódni. Van szeme, a társadalmi élet derültebb mozzanatai: a bálterem, a szerelmes szép leány s a játszi szellemű barátnő számára is, de mindegyik benyomás csak az emberi lélek veszteségére figyelmezteti. A táncoló párok egykor époly mélabúsak lesznek, mint ő, a fiatal leány szép álma szertefoszlik, a költő egyetlen híve, a hű barátnő pedig gúnnyal taszítja el magától a baráti szívet. A megtépett léleknek a meghitt baráti kör nyújt kárpótlást, de itt is mind több hely marad üresen, úgy hogy a borongó kedély a lét és nemlét közt ingó árnyak tekintí magát.

Még több borús lírai anyagot szolgáltat Gyulainak a haza sorsán való aggódás. A hetvenes években az fáj neki, hogy nemzetét a törpe nagyravágyók serege mindenre könnyen rábeszéli. A nyolcvanas évek végén megdöbbsenti az országházban dúló féktelen pártoskodás, a kilencvenes évek elején pedig már előre látja a nemezisnek csapásra felemelt karját s komor sejtélemmel jósolja meg, hogy szerencsétlen nemzete az eszmék zavarában nem ismer rá a valódi árulóra.

Minél inkább elfárasztja az élet Gyulait, annál nagyobb teret foglal el ismét lírájában a természet: a viruló völgy, a sutogó erdő és a dalos madár. Ez a természet azonban már nem a romantikus képzeletnek megfelelő elvadult magány, hol a felszabadult vágy kitombolhatja magát, hanem inkább a gondozott kert, mely a csalódott szívnek s a fáradt idegnek egyaránt enyhet ad. Így lesz Gyulai költői szerelmi nyilatkozatainak egyik legállandóbb tárgya Leányfalu, nyugalmas vidékével, rendezett villasoraival s árnyékos gyümölcsöseivel. Itt ültetget az öregedő költő kertjében, itt beszélget vén alma-

fáival s hangos rigóival; itt felejtí Pest zaját, az élet bántó ellentmondásait, a hiúság vásárát.

Bármennyire valóságok is azonban Gyulai lírai költészetének tárgyai, nem idéznek elő oly mély lelki mozgalmakat, mint a költő egykori szerelmi és családi költészetének indítékai. Még a gyászoló apa gyötrő kérdésekkel ostromolja Istenét leánya koporsója mellett, még a hazafi megdöbbenve látja a magyar közélet örvényeit, legtöbbször Gyulai mégis rokonérzéssel, de nagyobb izgalom nélkül nézi a körülötte hullámzó élet jelenségeit. Itt-ott meghatja az öröm, mely boldog arcokon derül fel, még inkább a könny, mely egy-két szép női szemben csillan meg, mindazáltal úgy tetszik, mintha lelke s a jelen között megszakadt volna a régi benső kapcsolat. Gyakran szinte a múltban él; ide vonja kedves halottainak emléke. A bálteremben elmúlt szép éveken mereng, nejére gondol: mi szép volt, mi bájjal lejtett s mily hamar hullott sirba. Szilveszter éjszakáján is feltűnik előtte a szelíd nő alakja, az «angyalarc és tiszta lélek, áldozó szív, mély kedély», hogy újra megindítsa a rég elsírt könnyeket. Később nejének s leányának árnya együtt vonja a temető birodalmába, s maga is leginkább kettős gyászával magyarázza meg dalainak bús, komor voltát.

Igy adott Gyulai borongó kedélye a valóságnak egyéni jelentést. Így vált lírája mindinkább az emlékezés költészetévé, mely rég átélt örömekre és bánatokra veti szelíd sugarait. Joggal mondhatta magáról:

A romok közt multak árnya,
Elhaló visszhang vagyok.

Minél több veszteség kötötte Gyulait a multhoz, annál inkább megbarátkozott az elmúlás gondolatával. A Margit szigetén betegágyában fekvve, halál-sejtelemmel sóhajt fel: «Ma csak beteg, holnap talán halott». Évek múlva pedig, mikor újra betegség szegezi az ágyhoz, így töpreng:

Még egy nap, talán utolsó,
Aztán elfed a koporsó.

Lassanként a merengés Gyulainak valóságos egyéni lírai formájává változik. Legkedveltebb költői hangulatai azok, melyekkel a földi élet visszás benyomásai fölé emelkedik. Merengéseinek egyik legköltségesebb emléke *A felhők* című költemény. Itt sovárgó lelke addig nézi a szállongó felhőket, míg végre maga is elszakad a földtől s együtt száll tovább a levegő vándoraival.

És úgy érzem, mintha lelkem
Velők, bennök szállna fennen,
S emlék, remény, ábránd, eszme

Új alakot
Váltana ott
S a távol kódébe veszne.

Hasonlókép színezi Gyulai költői világát életbölcseisége, mely évről-évre nagyobb jelentőséget nyer lirájában. Amily igazak voltak reményei és csalódásai, örömei és fájdalmai, époly őszinték életnézetei. Bennük egy éles elme s egy mélyen érző szív vonja le egy küzdelmes életpályának végső következményeit. Gyulai látja, de nem becsüli túl az élet értékeit. A nagy csapások után is, melyek szívét érték, talál szépséget a földön, amiért érdemes neki küzdenie, de mindegyiken rajta érzi a mulandóság jegyét. A szeretet ára a szenvedés, az életé a halál. A rohanó évekkal mind gyakrabban tér vissza ez eszmékhez. A bálterem boldog táncoló párai között így elmélkedik:

Mind elveszítjük, hiába sírunk,
Korább' vagy később', amit bírunk,

Oly hirtelen hervad virágunk,
Csak egy lehellet boldogságunk.

Az öregkor határán pedig így gondolkodik az arasznyi földi létről:

Rohannak az évek, őszbe csavarodunk,
Vége felé fordul lejtőjén a pálya,
Alig voltunk ifjak, már öregek vagyunk,
Nyugovóra int az alkonyat sugára.

Mindazáltal minden inkább távol van Gyulaitól, mint a zsörtölődés s az életunalom. Maga is szereti az életet s más életkedvét sem akarja elrontani. A bálterem közönségéhez így szól:

Mulassatok szép ifjú párok,
Meg nem zavarlak, ha melázok.

Az élet legnagyobb s egyúttal legritkább értékének a szerető szívet tartja; érte nem sajnálja az áldozatot sem. Azért tanácsolja a szerető szíveknek, ha bántalom érte őket, hogy bocsássanak meg egymásnak, hiszen «oly váratlan jöhet halálunk, s a sirnál késő a bocsánat». Gyulai gondolatvilágában azonban a szeretet élesen elkülönül a szenvedélytől. A hatvan éves költő már fél a tavaszi izgalomtól, mely tör, zúz és szélsőségekbe csap. Dicsérő szava csak a szelíd, a kedves ősz számára van; róla mondja:

Nincs aszályod, nincsen vészed,
Bölcs közép az osztályrészed.

Mindezek az egyéni vonások: a borongó kedélynek s a komor életbölcseiségnek nyomai határozott rokonságot árulnak el Berzsenyi Dániel lirájával. Valamikor Berzsenyi könnyezte meg az ifjúságnak korán elhervadt virágait s ő hirdette:

Minden csak jelenés: minden az ég alatt,
Mint a kis nefelejts, enyész.

Nem csoda, ha — Eötvös Károly emlékezése szerint — Gyulai egykor oly hosszasan beszélgetett Berzsenyi költészetének szépségeiről b. Kemény Zsigmonddal, s ha annyira rajongott Berzsenyiért, kivált a múltba visszasóhajtó költeményeiért.¹ Maga b. Kemény Zsigmond is, — mint az 1860-ik évi Berzsenyi-ünnepről írt hírlapi cikkéből kitűnik — Berzsenyiben leginkább a mulandóság költőjét szerette.² Nem alap nélkül állapítja meg tehát Eötvös Károly *Utazás a Balaton körül* című munkájában, hogy a XIX. század elején Berzsenyi költészete szólt azon a hangon, melyen Gyulai Pál lantja zengett.³ Joggal egészíti ki azonban állítását azzal, hogy Gyulai nem akart mást utánozni, csak saját költészetének természetét követte. Az utánzás gondolata még inkább szétfoszlik, ha látjuk, hogy Gyulai lírája minden rokonság ellenére mennyire különbözik Berzsenyiétől. Gyulai nagyobb művész a merengés finom változatainak s gyöngéd átmeneteinek feltűntetésében, mint Berzsenyi; életbölcseége azonban a földi határok között marad s nem érinti azt a sejtelmes eszmevilágot, melyben Berzsenyi az emberi léleknek a végtelenséggel való kapcsolatát kutatja.

Amennyire törekedett Gyulai egyénivé tenni lírai érzelmvilágát, annyira óvakodott a kivételességektől. Költői becsvágyát nem izgatták oly hangulatok, melyek a viszonyok játékának következményei s inkább jellemzők a szokatlan helyzetre, mint a költő egyéniségére. Nem tartozik Gyulai azok közé a merész lelkek közé sem, kik mind magasabb eszme- és érzéskörbe emelkedve, a szellemi világnak oly vidékeit hódítják meg, hová még senki sem hatolt. Mint kritikáiban gyakran hangoztatta, a lírai költő feladatát abban látta, hogy oly lelki tartalomnak adjon művészi formát, mely az emberiség nagy részének tulajdona. Így egyesült kritikai felfogásában s lírai költői világában az egyéni az általános emberivel.

Leginkább tanuskodnak ez állítás igazsága mellett Gyulainak családi költeményei. Az apa, ki anyátlan gyermekeinek vidám kedvén majd felderül, majd elborul, ki leányának betegágyánál virrasztva, a hervadozó virágszál életéért aggódik, a legemberibb érzésekkel indít meg minden érző szívet. Hasonlóképpen a legegyetemesebb érzés, a szülői szeretet, szólal meg a *Margit emléke* című költeménysorban. A gyötrő gondolatok, melyekkel a gyászba borult apa korán elhunyt kedves leányát s benne saját lelki életének egy részét temeti, minden családban újra meg újra visszatérnek, hiszen körlelhetetlen törvény

¹ Eötvös Károly: *Utazás a Balaton körül*. II. 211. l.

² Pesti Napló. 1860. 143. (jún. 21.) szám.

³ Eötvös Károly: *Utazás a Balaton körül*. II. 212. l.

szerint váltja fel az örömet a szomorúság, az életet a halál.

Az egyetemes érdek azonban Gyulai lírai költészetének minden elemében megcsillan. Nem látjuk-e mindnyájunk élet-sorsát magunk előtt, mikor a költő bánatos szívvel vesz búcsút attól a sok szép értéktől, melyeket az élet oly bőséggel ajándékozott neki s később oly könnyörtelenül vett vissza? Nem ismerünk-e saját élményeinkre a vesztett ifjúság játékkában s a szeretetre vágyó szívnek utolsó csalódásaiban? S ha lelkünket megtépték a nagy ellentmondások, nem vonz-e bennünket is Leányfalu költőjével együtt a természet csendje s az égen vitorlázó felhőcsereg?

Legjellemzőbben érvényesül a magasabb szempont Gyulai hazafiságában. Gyulai a hazafiúi költészettel mindig szembe-helyezte a politikait, mely a napi események múltó hangulatait adja vissza s politikai pártszenvedélyekből meríti anyagát. Bármily hűséges híve volt pártjának, lírai nyilatkozataiban mindig a nemzeti lét nagy kérdései foglalkoztatják, úgyhogy sötét aggodalmai minden nemes honfi lelkét megrohanják a nemzeti válságok idején. Ki ne ismerne saját izgalmaira, mikor Gyulai a hiúság álmoképeitől, a szóáradat örvényeitől s a visszavonás szörnyetegeitől félti nemzetét? Így foglalja össze Gyulai hazafias lírája a honfiszív világának minden lényeges elemét s az aggódó honszeretet törvénykönyvét.

Az általános emberi értékek megóvták Gyulait a realizmus és egyénítés túlzásaitól, de nem tudták elfeledtetni a sejtelmesség és különösség ingerét, mely a nagy tömeg rokonérzését oly könnyen ejti rabul. Ha azonban Gyulai lírája benső tartalmánál fogva nem keltette is fel a közönség kíváncsiságát, annál inkább számíthatott azoknak rokonérzésére, kik az örökkévaló eszmények tiszteletét hordják szívükben. Gyulai lírájában milliók érzelemvilága vált egyénivé. Rá is illik az, amit Goethe *Wilhelm Meister*-ében a költői lélek valójáról mond: «Átérzi mindazt, ami minden emberéletben szomorú és örvendetes¹».

Bár Gyulai lírai lelki világából hiányoztak is az alanyiság túlzásai, mindazáltal költői egyénisége magasán kiemelkedett korának magyar szellemi életéből. Férfiassága, bátor szókimondása megszegyenítette azt a megalkuvó szellemet, mely az elnyomatás évtizedeinek puritán erkölceit felváltotta. Menynyire anachronizmus volt bensőséges világnézete abban a korban, mely anyagi előnyökért oly sokszor áldozta fel az erkölcsi értékeket!

Ez az erős és gyöngéd lélek sokkal közelebb rokonságban áll azzal a költőtársasággal, melynek egész valója összhang, s

¹ Goethe: *Wilhelm Meisters Lehrjahre*. (II. könyv 2. fejezet.)

melyet annál mélyebben érintenek az emberi élet ellentmondásai. Mily gyötrő eszméket vet fel Gyulainak megzavart ember-szeretete *Lethe partján* című költeményében, főkép a következő verssorokban:

Nem hallok panaszszót, átkot,	Ösvitájok durva nyelvét.
Melyet elnyomott kiáltott;	— — — — —
Ártatlannak síró jajját,	Mily édes mindent feledni,
A gonosznak vad kacajját;	Elfáradva megpihenni!
Szegény, gazdag bőszt küzdelmét,	

Ugy tetszik, mintha Gyulai feljajdulásában Shakespeare-nek e komor, mély értelmű szonettje éledne újra:

Fáradt vagyok, sírban vágnám pihenni,
Bánt látni kolduskép az érdemet,
Pompával ékes a mihaszna semmi,
S esküt szeg a legtisztább becsület.
Szégyenletes hely jut dicső erénynek,
Szűz ártatlanságon gyalázat ég,
Magas tökély meghajlik durva kénynek,
S erőt megbénít lomha gyengeség.¹

Minél dúsabban fejlett ki Gyulai lírai költészetének tartalma, annál nagyobb jelentőséget nyert a művészi forma, melybe a költő a nemes anyagot foglalta. Legkevesbbé felelt meg a kiművelt lírai eszmevilágnak a népköltészet eszközei. A *Diósgyőri dalokban* s a *Tiszavidéki dalokban* itt-ott megcsendül a népies hang, de hiányzik a hozzá szükséges naivság. Valójában Gyulai csak erőlteti magára a népdal modorát, de szerepéből annál hamarabb kiesik. Gondolatai könnyen válnak egyéniekké s egészen természetesen vonják maguk után a műköltő tömörebb kifejezéseit. Másrészt az elképzelt egyszerű helyzetek oly lazán kapcsolódnak a költői egyéniséggel, hogy inkább csak az utánzó kedv teremtményeinek látszanak.

A múltó évekkal ritkábban árad túl Gyulai kedélye, s rendszeren hosszabb időre van szüksége, míg költői indítékaiból lírai eszme alakul ki. Ezért lelkének mozgalmái nem is igen férnek el a dal ráamájában. A könnyed dalokat mind sűrűbben váltják fel gyűjteményében terjedelmesebb lírai költemények, melyek műfaj tekintetében legközelebb az elegiához állanak.

Alkotó képzelete itt épannyira tiszteletben tartja a belső forma törvényeit, mint ítélőereje kritikáiban. Ez azonban nem jelent valamely kimért rendet. Költeményeinek szerkezete művészi módon idomul a lírai anyag természetéhez. A különböző változatok közül különösen kettő emelkedik ki, mint Gyulai lírai költeményeinek uralkodó belső formája.

¹ *Shakespeare vegyes költeményei.* 1880. 200. l. (A 66. szonett.)

Gyakran a tárgy annyira uralkodik Gyulai lelkén, hogy minden figyelmet magához ragad. Ilyenkor a költő a tárgy nivoltába mélyed s megfigyeléseiből művészi képet fest élénk, melyet hangulataival és eszméivel színez. Ily lírai festésnek mesteri példája az *Egy fiatal leányhoz* című költemény is. Mily finom vonalakból alakult itt ki a fiatal leány képe, ki szétfoszlott álmait siratja! A csalódott szívnek titkolt fájdalmait árulja el a beborult homlok s a kék szem könnyeseppje. Ennek ad mélyebb értelmet a költő a szeretet és szenvedés bölcséletével is. Hasonlóképp mély líraisággal meghúzott biztos vonások alkotják a magyar nemzet képét az *Oh nemzetem* című költeményben, valamint az őszi természet rajzát *Az őszi* című költeményben. Míg azonban amott a költő éles látása hazafiúi fájdalmával küzd, addig itt az álmodó természet rajzában a pontos megfigyelés és borongó érzés vonzó összhangba olvad. Mennyire megfelel ez a lírai festés és értelmezés Gyulai költői egyéniségének! Itt teljes mértékben érvényesülhetett rendkívüli elemző tehetsége, mely a legbonyolultabb valóságok mélységeibe is behatolt, s jellemrajzoló művészete, mely káprázatos pontossággal vonta maga a jellem körvonalait.

Máskor Gyulai saját lelkének mélységeibe tekint s egy-egy értékes lelki folyamatot akar hiven élénk rajzolni. Rajza együttes eredménye az őszinte elmélyedésnek s a tárgyias önelemzésnek. Mint realista művész különös gondot fordít a belső és külső világ kapcsolataira s minden jelentősebb mozzanatot kiemel. Mint a költői szerkesztés mestere a sok részletrajzot finom átmenetekkel, leginkább a hangulatoknak s a felvetett eszméknek egységével foglalja össze. Így teremti meg a lélekrajzban azt, amit egyik névtelen munkatársa a Budapesti Szemlében az érzés és szenvedés logikájának nevezett.¹

Mily valóságos s mégis mily művészi lélekrajz Gyulainak *Margit szigetén* című költeménye! Egy margitszigeti alkony hangulatai élednek benne újra, melyek valamikor a beteg költő lelkén vonultak végig. A lelki folyamatot a falomb árnyéka indítja meg, mely az ablakon keresztül a beteg arcán lebeg. A költő álmodozásába belejátszik a környezet: a tündéri sziget a fel és alá járó társaságok beszédével, a csalogánydallal, gyermekzajjal, majd a mult, a vesztett szerelem és családi boldogság édes bús emlékeivel. A költeménynek természetesen befejezése az elboruló alkony rajza, melynek benyomásai: a lombzörej, a hullámmoraj, távoli ének, elhaló zene

Elrengetik ez éber álmu főt,
Mint dajkaszó a síró csecsemőt.

¹ — p — : *A legújabb magyar líra.* (Budapesti Szemle, V. k. 1874. 181. l.

A lelki állapot, melyet Gyulai a költői ábrázolás eszközeivel varázsolt elénk, szükségképen fejlik ki a környezet részleteiből s a lélek mély tartalmából. Valójában a költemény az eszmetársításnak művészi szemléltetése. Másrészt a lélekrajzban nincs egy mozzanat sem, mely a hatás egységét megzavarná, a befejezés pedig a kedélyhullámok elsimulását jelenti s ennyiben a felvetett kérdésekre összehangzó feleletet ad. Minden részlet a valóságnak s a biztos rendezésnek nyomát viseli magán. A költői hangulat következetessége s befejezett volta talán túlzottnak tetszik, de kétségtelenül ép izlés jele, melyet még nem érintett az irodalmi hanyatlás szelleme.

Hasonló gyengéd lélekrajz a *Bálteremben* című költemény, a költői melázásnak remek képe. Mily természetesen s mégis mily művészien vegyül itt a költő önelemzésében a bálterem vidám hangulata a régi báli emlékekkel, a vesztés fájdalommal a bölcselkedés nyugalmaival! Néha, mint a *Szilveszter éjszakáján* s a *Lethe partján* című költeményekben Gyulai eszmetársításait régi emlékei vagy kedvelt eszméi akasztják meg, legtöbbször azonban rajzoló művészete saját korlátozásával adja rendkívüli erejének jelét. Gyulai költői lélekrajzaiban teljes fényével ragyog Gyulai lírai és elbeszélő költői egyéniségének minden erénye.

Művészi számítás szabta meg Gyulai lírájának külső formáját is a fejlődés tetőpontján. Minél magasabb szellemi légkörbe emelkedett lírai egyénisége, annál inkább megváltotta a költői kifejezés eszközeit. Amint kritikáiban üldözte a cikornyát és a dagályt, épúgy került saját költői nyelvében is; inkább törekedett szabatosságra, mint csillogásra. Ha jellemző szót talált, nem törte magát kép után; hasonlatait ellenben mindig izléssel alkalmazta s megfelelő helyre illesztette. Szellemessége kedvét lelte a gondolat kiélezésében, de őszintesége irtózott a hatásvadászó szellemeskedéstől. Eszmetársításaiból gyakran hiányzott a merészség, de hiányzott a homály is. Józan eszével sehogy sem fért össze az a sokat sejtető rejtelmesség, mely laza gondolatkapcsolataival s lehetetlen jelképeivel meglepi ugyan, de meg is zavarja az olvasót. Így alakult ki Gyulai lírai költeményeinek egyéni előadása, mely époly választékos, mint természetes, mely egyszerűsége ellenére is előkelő s határozottsága ellenére is hajlékony. Mennyire hozzáillett ehhez a kiművelt lírai hanghoz Gyulai verssorainak biztos ritmusa, különösen jambusainak és trocheusainak szabályos sora! Gyulai verstechnikája, mint költői nyelve, érdekes vegyüléke a tehetségnek és tanultságnak, a szabadságnak és fegyelemnek.

Bárhonnan közelítünk Gyulai lírai költészetéhez, mindenünnen ugyanaz a szellem szól hozzánk, mely nem ismeri a meghasonlást s a szép, jó és igaz fogalmai között nem lát ellen-

tétet. Gyulai tiszteletben tartja az irodalmi hagyományt anélkül, hogy ismétlésbe esnék. Lírai költeményeiben a családi élet, hazafiság s emberiség nagy eszméit és érzéseit szóltatja meg, melyekhez a líra és társadalom életének legfényesebb korszakai fűződnek, de úgy, hogy egyéni szint ad a századok lelki tartalmának. Költői formáiban is letűnt idők irodalmi eszményei éltek tovább életüket s szolgálnak új fejlődésnek alapul.

Mennyire elütött ettől a szellemi világtól az a lírai költészet, mely a múlt század hetvenes és nyolcvanas éveinek legújabb lírájaként lépett mindinkább homloktérbe! Itt megszűnt a lélek egyensúlya, s a költői egyéniségeken végigsüvöltött a kornak vészajtósló nyugtalansága. A líra anyagát leginkább a kétség és világfájdalom szolgáltatta, jellemét pedig a túlzott realizmus és szubjektivizmus adta meg. Így váltották fel Gyulainak összehangzó világnézetét és pontos kifejező módját bizonytalan hangulatok, merész, szinte forradalmi költői eszmék, újszerű formák, rejtelmes kifejezések. Az új lírai mozgalomnak minden vonását egyesítette magában Reviczky Gyula költészete. Egyéni felfogása előtt a világ csak hangulat volt, valóságszeretete a perditá-sors tiszteletében tetőzött; ellentmondásait maga is elismerte dalaiban, mikor a Nirvana altató öle után esengett s mégis örökös harcban állott a lemondás gondolatával. Mindez Gyulai lírai egyéniségével szemben a költészetnek ellentétes sarkpontját jelentette. A kiegyezés utáni újabb magyar líra örvénylő szenvedélyekkel, kétes sejtelmekkel akart célt érni, a világ értelmezésében új utakat keresett, de gyakran botlott ellentétekbe. Gyulai lírája inkább az értelemre alapította a költői hatást, néha keresztülsiklott ugyan az élet rejtelmes mélységei felett, de maga volt a legtisztább összhang.

Ez az ellentét hagyott nyomot azon a fogadtatáson is, melyben Gyulai költeményeit főképp az 1881-ik évi kiadás alkalmával részesítette a magyar sajtó. Minél szigorúbb bírálatok jelentek meg a Budapesti Szemlében a legújabb magyar líra képviselőiről: Endrődi Sándorról, az Ábrányi-testvérekről, Bartók Lajosról, Kiss Józsefről, annál izgatottabban fordult a szerkesztőségi irodák hangulata Gyulai ellen. Legtöbb ellenérzéssel bírálta Gyulai költészetét Reviczky Gyula A Hon tárcájában, habár ítéletei határozott meggyőződés nyilatkozatai voltak.¹ Reviczky nem titkolta, hogy ellenérzését azok az éles — szerinte kegyetlen — bírálatok keltették fel, melyek a Budapesti Szemlében a legújabb magyar lírai mozgalmakat tárgyalták. Hirlapi cikkében mind azt bizonygatta, hogy Gyulai, mikor kicsinyes gúnnyal tekintett lírikus-társaira,

¹ Reviczky Gyula: *Gyulai Pál lírája*. [A Hon. 1881. 354. (dec. 25.) sz.]

túlbecsülte saját műzsáját, pedig jó középszerű lírikusnál nem több. Más szempontok vezették az Ellenőr s a Függetlenség műbíráit, de ők sem hatoltak Gyulai lírájának valójába.¹ Gyulai tisztelői tudták, hogy a napi kritika nem fejezi ki az irodalmi közvéleményt, azért nem is tartották érdemesnek vele síkra szállni. Az őszinte méltánylatnak leginkább Vadnay Károly adott a Fővárosi Lapokban helyet.²

Lényegesen megváltozott a napi kritika hangja Gyulai lírai költeményeivel szemben az 1893-ik évi kiadás idején. A hírlapi cikkekben szinte az irodalom lelkiismerete szólalt meg. A Budapesti Hírlap kritikusa egyfelől tiltakozott a visszás hang ellen, mely Gyulai költeményeit fogadta, másrészt elismeréssel emelte ki Gyulai lírájának rendkívüli értékeit: az egyszerűséget, őszinteséget és igazságot.³ Kiss József folyóirata, a Hét is gúnyyal sujtotta a kis riportereket, kik Gyulain köszörülték nyelvüket, annál nagyobb hódolattal adózott Gyulainak, egy fényes irodalmi korszak méltó és nagyértékű, utolsó képviselőjének.⁴ Gyulai tiszteletének még becsebb irodalmi emléke Baráth Ferencnek a Hazánkban megjelent bírálat.⁵ Baráth annyi szeretettel és oly kiművelt kritikai érzékkel merült Gyulai lírájának elemzésébe, hogy cikke egész tanulmánnyá szélesült. Benne megvolt a tárgyiasság és kedély-nemesség ahhoz, hogy Gyulai költői egyéniségének igazságát szolgáltasson s költői pályájának hű képét adhassa. Valóban úgy tetszett, mintha a népszerűség, mely ellen Gyulai oly sokszor indított hadat, kegyeivel akarná kitüntetni szenvedélyes támadóját. Ezt bizonyította Gyulai költeményeinek fényesen kiállított díszkiadása is, mely az 1893-ik évi kiadás után egy évre készült el.⁶

A különböző lapvéleményeknél jelentősebb Gyulai lírájának az hatása, mely a magyar líra fejlődésébe olvadt. Belőle győzelmes valóságként emelkedett ki Gyulai költői eszménye. Ha a kiegyezés után ifjabb lírai költőink tele voltak lázongó érzelmekkel, ellentétes, sokszor visszatetsző eszmékkel, Gyulai bölcs világnézete figyelmeztette őket a világ magasabb rendjére, mely áthidalja az élet nagy szakadékait s a fájdalom és gyönyör aránytalanságainak mélyebb értelmet ad. A fiatalos túlzásokkal és szertelenkedésekkel szemben mily parancsoló tekintély volt Gyulainak nemes férfinépe, mely a tömeg

¹ Ellenőr. 1881. 640. (dec. 21.) és 1882. 29. (jan. 17.) sz. — Függetlenség. 1881. 357. (dec. 28.) sz.

² Gyulai Pál költeményei. [Fővárosi Lapok. 1881. 291. (dec. 22.) sz.]

³ Gyulai Pál. [Budapesti Hírlap. 1893. 357. (dec. 28.) sz.]

⁴ Hét. 1893. 51. (dec. 17.) sz.

⁵ Baráth Ferenc. Irodalmi dolgozatok. 1895. 176—198. l.

⁶ Gyulai Pál költeményeinek díszkiadása. [Vasárnapi Ujság. 1894. 50. (dec. 16.) sz.]

lármájától s a hazafiság szólamaitól meg nem ingatva, sziklaszilárdan állott a magyar közélet visszás jelenetei között! A merész újitóknak is Gyulai adott lírai költeményeiben meggyőző példát arra, hogy az igazi költői tehetség erejét csak növeli a mélyreható tanulmány, a költészet törvényeinek tisztelete. Gyulai hatása egyaránt volt mérséklő és építő. Lírai egyéniségének kétségtelenül része volt abban, hogy a mult század hetvenes és nyolcvanas éveinek magyar lírája magasabb eszmények felé tört s haladó irányt vett. Így mentette meg Gyulai lírája a magyar líra fénykorának legértékesebb hagyományait egy új költőnemzedék számára, így vált a magyar irodalomtörténeti jogfolytonosságnak nélkülözhetetlen láncszemévé.

III.

Bármily sokáig állott Gyulai lírai költészete a fejlődés tetőfokán, elkövetkezett a hanyatlás ideje is. Ez a korszak életének utolsó másfél évtizedére esett s 1894-től 1909-ig terjedt. Ez idő alatt Gyulai mindinkább visszavonult a közélet teréről; előbb a Kisfaludy-Társaság elnöki székéből távozott, majd az egyetemtől vált meg. Hatásköre mind szűkebbre szorult, úgy, hogy életének végén az elhagyott nagyságok közé tartozott, s az irodalmi pártok küzdelmeiben, bár lelkes, de csak kicsiny sereg vette körül.

A visszavonulás nem jelentett Gyulaira nézve minden tekintetben veszteséget. Így érte el azt, ami után vágyódott, hogy önmagával lehetett békében. Így élhette azt az összehangzó életet, melynek legmegfelelőbb kerete Leányfalú s környéke volt. A természet ölen egész gazdagságában nyílt meg kedélye. Itt gyűjtötte össze családjának tagjait, barátait, ismerőseit, hogy mindenkit elárasszon szívének jóságával. Lelkének összhangját nem bontotta meg az a nagy fájdalom sem, melyet kedves fia halálán érzett. Jól mondta róla Kozma Andor, csak kifelé hadakozott folyton, de benn lelkében mindig isteni béke, tökéletes megelégedés honolt.¹

Talán sohasem élte Gyulai annyira a saját életét, mint öregkorában. Rá is illett a költői léleknek az a meghatározása, melyet Kriza Jánosról szóló emlékbeszédébe foglalt. Ott mondta, hogy nemcsak az a költő, ki költeményeket ír, hanem minden ember, aki nemesen fogja fel és éli át az életet.² Mint egykori költőtársa, ki elhallgatott, de költészetének szelleméhez az életben is hű maradt, ő is együttérzett az emberi életnek változataival

¹ Kozma Andor: *Gyulai Pál, az ember és a költő*. (Magyar Könyvtár. 667. sz.)

² *Emlékbeszéd Kriza János fölött*. (Gyulai Pál: *Emlékbeszédek*. I. 1902. 125. l.)

s költői eszméit nemcsak dalban, hanem sokkal becsesebb eszközökkel: cselekedetekben fejezte ki.

Krizáról megemlékezve, Gyulai nem tudta, melyik több értékű: egy sikerült költői mű-e, vagy egy nemesen átélt élet. Öregkorában, mintha az utóbbinak nyújtott volna előnyt, ritkábban írt költeményt. Utolsó másfél évtizedének költői emlékei a következő lírai költemények származásuk idejével, illetőleg megjelenésük módjával: 1. *Utcán.* (1894.) 2. *Kandallómnál.* (1895.) 3. *Végasztaló.* (1895.) 4. *Hölgyeinkhez.* (1896.) 5. *Emléksorok egy nő tükrére.* (1896.) 6. *Gernyeszegen.* (1897.) 7. *Az év végén.* (1898.) 8. *Rossz termés.* (1898.) 9. *Egy anya emlékkönyvébe.* (1899.) 10. *Fiam fája.* (1899.) 11. *Estély előtt.* (1900.) 12. *Az ország házában.* (Budapesti Szemle. 1903.) 13. *Válság.* (U. o. 1906.) 14. *Budapest.* (U. o. 1906.) 15. *Vigasz.* (U. o. 1907.) 16. *Mennyi gyöngy...* Heine után. (U. o. 1908.)

A költői eszmék, melyek Gyulait öregkori lírájában foglalkoztatták, saját élményeiből emelkedtek ki. Mily érthető volt a szomorúság, mellyel költeményeiben a régi Pest pusztuló emlékeitől búcsúzott, hiszen ifjú- és férfikorának legszebb és legértelmesebb éveit idézték emlékezetébe! Nem csoda, ha nehezen barátkozott meg a rohamosan fejlődő Budapesttel, s ha örökös kifogása volt a bicikli, automobil s villamos-vasút ellen. Minél többet időzött leányfalvi gyümölcsösében, annál természetesebben alakulhatott ki annak a bizalmas beszélgetésnek eszméje, mely egyik költeményében közte s gyümölcsfái között foly. A szalónok társasága, az estély — költői vallomása szerint — nem vonzotta már, de egy-két széplelkű nő egyénisége elragadta. Különösen egynek állított közülök vonzó emléket verseiben; majd szép szemét s nemes arcát csodálta, majd önfeláldozó anyai szeretete előtt hajolt meg, majd fennkölt lelkének szentelt néhány verssort. Visszatértek költészetébe a gyászoló apának s az aggódó hazafinak gyötrő eszméi is. Egyik gyümölcsfája, melyet egykor elhúnyt fia ültetett és öntözgetett, szívének nagy veszteségére figyelmeztette. A politikai élet torzjelenségei, főképp az obstrukció borzalmi pedig előre hirdették neki nemzetének bukását, Lengyelország sorsának megismétlődését.

Az a gondolat- és érzésvilág, mely Gyulainak öregkori lírájából tárul elénk, nem nagy terjedelmű s nem is fejezi ki teljesen Gyulai lelkének egész tartalmát. Mindazáltal az, amit a költő elárul belső életének mozgalmaiból, a hamisítatlan valóság benyomását teszi reánk. Mennyire igazán öreg ember az öreg lírikus! A társaságból, hol egykor hatott és működött, kikopott; sem ő nem érti környezetét, sem őt nem érti környezete. Mennyire emlékeztet bennünket ez a kép Gyulai egyik novellahősének, az öreg Radnóthynak kedélyvilágára, ki minduntalan ellentétbe kerül a körülötte megváltozott viszo-

nyokkal!¹ A különbség mégis az, hogy Gyulai sokszor a humor magaslatáról tekint az öregkor fogyatkozásaira s bölcs megadással nyugszik meg sorsában. A hanyatló lírai egyéniség elemeit érintette a pusztulás szelleme, de bennük épűgy a természet rendje nyilatkozott, mint az aranyárga levelek hullásában, melyekkel az őszi szél játszik.

Legkönnyebben elillant Gyulai élményeinek legfinomabb alkotórésze: a költői hangulat; leginkább megőrizte a benyomásoknak végső eredményét: az életbölcsöletei. Akár az utcán barangol az öreg költő, akár kandallója mellett mereng, akár szép nőismerősenek tükrére gondol, költői hangulataiból mindig egy-egy életigazság emelkedik ki. Legállhatatosabban üldözi lelkét a mulandóság gondolata. Néha élményeinek anynyira csak eszmei tartalma érdekli, hogy lelki mozgalmainak rajzáról egészen megfélekedzik. Ez ad lírájának oly különösen józan, sokszor pusztá jellemet. Így *Egy anya emlékkönyvébe* című költeményében a költő mély vonzalmának rejtelseit inkább csak sejtjük, mert a költemény homlokterét a lírai eszme kiélelése, az anyai szeretet dicsőítése foglalta el.

Mindazáltal, ha kifárad is Gyulai képzelete a lírai utánérzésben, költői világát öregkorában is bearanyozza egyéniségének varázsa. Mennyi lovagiasság nyilatkozik nőtiszteletében, mennyi gyöngédség apai érzéseiben, mennyi lelkierő humorában! Minden szavát, minden tettét mélységes igazságérzet hatja át. Ez ad neki erkölcsi bátorságot akkor is, mikor a magyar politikai pártok elfajult küzdelmét ostromozza. Mily felsőbbsséggel tekint a tömeg rokon- és ellenérzéseinek szeszélyére! Saját lelkiismeretén kívül nem ismer más hatalmat, melynek parancsát magára nézve kötelezőnek fogadná el. Amit egykor a küzdő férfiú vallott, azt ismétli az aggastyán is talán utolsó eredeti költeményének következő szakában:

Jobb ha szívünk önmagával
Él békében csendesen;

Nem gondol a nagy világgal
S nem lankad küzdelmeiben.

Jól illett ehhez a biztos ítéletű, férfias egyéniséghez az egészséges izlés, mely a költői formában is idegenkedett a szenvelgő határozatlanságtól s az ideges szertelenségtől. Gyulai eszményképe költői fejlődésének végső szakában is a költői eszmétől áthatott rend, a világos kifejezés s tiszta, szabályos versforma volt. Néha itt-ott elhomályosult ez az eszménykép a költői gyakorlatban, de legtöbbször Gyulainak utolsó költeményeiben is feltűnt a világos észjárás, az összepontosítás művészete, a költői kifejezőmód bája és ereje.

A kifejezett lírai egyéniségnek minden erénye még egyszer megvillant a *Gernyeszege*n című költeményben. Gyulai

¹ Gyulai Pál: *Egy régi udvarház utolsó gazdája*.

1897 nyarán júl. 31-ike körül járt utoljára Gernyeszegen. Életének alkonyán ismét látni akarta a regényes környezetet, hol a szabadságharc után gr. Teleki Domokos oldalán titkárkodott, s hol egykor annyi költői hangulat vette körül. A mult gyászos és felemelő emlékein kívül újabb rokonérzések is kötötték Gernyeszeghez. Ide vonzotta a kastély úrnőjének elragadó egyénisége, Gyulai költői lelkesedésének tárgya, s a családi kör, melyben Gyulai oly boldog órákat élt át. Ily hatások között fogadta az öreg költő a múzsa látogatását s addig nem bocsátotta el az Ég küldöttét, míg az meg nem áldotta.

A költemény alapeszméje már 1897 nyarán felbukkant Gyulai lelkében, de lassan öltött művészi alakot. Még 1897 októberében is csak az első versszak készült el. Így bontakozott ki egész nagyságában a lírai feladat: a visszaemlékezés rajza s benne a kastély multjának és jelenének összefoglalása. A feladat bensőséges tartalmával vetekedett a megoldás gazdagsága. Mennyi alkalma nyílt a költői kedélynek, hogy kitarja minden értékét! Benne teljesen összehangzott az igazi hazafiság tisztelete a ritka lelkű honleány iránt érzett hódolattal. Mily nemes valóságszeretet hatotta át a költő rajzoló művészetét! Amily finom és következetes volt a visszaemlékező lélek nyilatkozása, épolyan biztos volt gr. Teleki Domokos jellemének rajza. A gernyeszegi környezetnek is minden jellemző részlete érvényesült: a Maros, a vén kastély a dombon, a nagy, árnyas kert régi nyárfáival s lehajló jázminbokraival. S a lírai anyagnak változatos elemeit mily egységbe foglalta a költőnek borongó hangulata!

Minél ritkábban győzedelmeskedett az öreg költő alkotó ereje lírai anyagán, annál kevésbbé várhatta, hogy költészetét igazi értéke szerint méltassa az irodalmi forrongások kora. A XIX. század végén s a XX. század elején már egészen követelőően jelentkezett a magyar lírai költészetben az újítás vágya. A hazafias szólamokat, melyeket egykor Gyulai is annyi elmeéllel üldözött, rejtelmes, világpolgáriás jelszavak váltották fel. A Tisza helyett a Ganges, az Alföld helyett Párizs ragadta magához a költői lelkesedést. A költői formákban az összevisszaság vette át az összhang helyét. Az újabb magyar lírai mozgalom vezetői talán tisztelték Gyulaiban a rettenthetetlen irodalmi harcost, de a költő idegen volt nekik. Az irodalom vásári lármájában, mely társadalmi összeomlásunkat megelőzte, elveszett az öreg lantos költőnek megviselt, de nemes ércű hangja.

IV.

A fejlődésnek azt az útját, melyen Gyulai lírai költészete haladt, részint a költői egyéniség elemei, részint az irodalmi viszonyok jelölték ki.

Az ifjú költő híven követte a múlt század negyvenes éveinek irodalmi ízlését, a romantikát; gyakran szinte magára erőltette a szenvedélyes vágy s féktelen képzelet túlzásait. Lelkének romantikus tartalma mégis leginkább a szabadságharc után fejlett ki. A szerelmi ábránd, a nagy természet szeretete, a nemzeti szabadság hő vágya ekkor a lírai egyéniség mélységeiből tört elő, hogy visszhangra találjon a leigázott magyar nemzet szívében. A borongás és lázongás költői kifejezése annyira összehangzó volt, hogy Arany és Tompa költői világa mellett is a magyar lírai költészetnek új és eredeti értékét jelentette. Az ötvenes évek végén s a hatvanas években a realizmus új lelki erőket fejtett ki Gyulai lírai költői tehetőségében. A valósággal való szoros kapcsolat dalaiban szabatos hangulatrajzokhoz, szatiráiban gúnyjának igaz pátozához s a magyar politikai élet művészi elemzéséhez vezette. Így érte el a fejlődés tetőpontját, melyen egészen a kilencvenes évekig megmaradt, a költői erőnek azt az egyensúlyát, mely a kedély-nemességet életbölcseiséggel, az egyénit az általános emberivel s a tartalmi mélységet előkelő formaérzéssel egyeztette össze.

Ez a fejlődés eléggé változatos, de közel sem olyan rohamos, mint aminőt Petőfi lírai egyéniségének kibontakozása mutat. Nincsenek oly váratlan, szinte rejtelmes fordulatai sem, minőkre Vörösmarty vagy Arany költői fejlődésének történetében bukkanunk. Itt minden hatóerő világosan érvényesül, de époly kétségtelenek a végső eredmény értékei is.

Jelentős szerepe Gyulai lírájának, hogy a magyar, különösen az erdélyi magyar jellem eszményképét a maga vonzó fenségében örökíti meg. A nemes ábrándok, melyek Gyulai költői lelkesedését magasabb szellemi légkörbe emelik, a rajongó hazaszeretet, mely oly megrázó erővel nyilatkozik elegiáiban, jellemző vonásai a magyar léleknek. Már inkább erdélyi örökség az eszmékhez való szívós ragaszkodás s az a politikai eszélyesség, mely a kockáztató kalandoknál többre becsüli a fejlődés biztos útjait. Így származtatja át Gyulai lírája az erdélyi magyar gondolat- és érzésvilágot késő korokra, hogy a csüggedőknek vigaszt, a bátraknak példaképpül szolgáljon.

Gyulai lírai költészete azonban nemcsak az erdélyi magyar szellemnek, hanem egyúttal az elnyomás korának is költői kifejezése. Benne ismét körülvesznek bennünket nemzeti tragédiánk komor hangulatai. Lelkünkön átsuhan a sötét gyász, mely az elesett hősöknek szól, de érezzük a nemzet elszánt akarátának erejét is, mely egy eszméért, a függetlenségért anyagi javakat, életet, mindent áldozni kész. Az elfojtott sóhajokban, a végasztalás bús igéiben, a kemény dorgáló szavakban az erkölcsi felmagasodásnak mily nagyszerű képe rajzolódik elénk! Nagy volt a kor, melyet a nemzettiprás

borzalmait szentelték meg, de hozzá méltó volt a költő is, ki a nagy idők erkölcsi tartalmának hangot adott.

A nemzeti és történelmi jelentőség részben már irodalmi is, hiszen a nemzet és a kor az emberi lélek világának lényeges alkotórészei s ennyiben a költészetnek fő tárgyai. Gyulai lírájának azonban van határozottan irodalmi jelentősége is. Nem alkot korszakot, de elvet képvisel s küzdelmet jelent a hanyatlás szellemével szemben, így új korszak alapját veti meg. Amit Gyulai Arany költészetének irányáról mond,¹ azt saját lírájára is vonatkoztathatná; benne is megállapíthatná a realizmus és idealizmus összehangzó egymásba olvadását. Valójában Gyulai kiegészítette, tovább fejlesztette Arany korának irodalmi eszményét s ennyiben növelte a magyar irodalomban annak a költői iránynak hódításait, melynek a világ-irodalom legnagyobb remekműveit köszönheti. Ez lírai költészetének egyúttal világirodalmi jelentősége is.

PAPP FERENC.

¹ *Emlékbeszéd Arany János fölött.* (Gyulai Pál: *Emlékbeszéd.* I. 1902. 125. l.)